

УДК 330.342–159.923.3–378.124

РІВНІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВИКЛАДАЧА ВНЗ

Донченко І.А.

І. Вступ

Професійна самосвідомість викладача ВНЗ визначається науковцями як ключовий момент його професійного розвитку. Вона є однією з базових структур професіоналізму фахівця, тому її розвиток є одним із найважливіших завдань у процесі професійної підготовки фахівця в цілому та викладача ВНЗ зокрема. Проте неможливо розвивати професійну самосвідомість без чіткого усвідомлення рівнів її розвитку та визначення їх критеріїв і показників.

Узагалі до вирішення проблеми рівнів розвитку самосвідомості психологи та педагоги підходять неоднозначно.

Так, Є. Соколова [11] на основі праць М. Розенберга визначає такі параметри, що характеризують рівень розвитку професійної самосвідомості особистості.

Першим параметром є рівень когнітивної диференційованості професійного образу Я, що визначає характер зв'язку усвідомлюваних професійних якостей з афективним ставленням до них. Низька диференційованість характеризується "злиттям" якості та її оцінювання, що зумовлює легкість дестабілізації образу Я та його викривлення під впливом різних мотиваційних й афективних факторів. Рівень когнітивної диференційованості визначає, якою мірою людина залежить від прямих та очікуваних оцінок інших.

Другим параметром, на думку автора, є рівень чіткості "випуклості" образу Я, його суб'єктивної значущості для особистості. Цей параметр характеризує рівень розвитку рефлексії та змісту образу Я залежно від суб'єктивної значущості тих чи інших якостей [11, с. 408].

Третім параметром автор вважає рівень внутрішньої цілісності, послідовності образу Я, як наслідок – невідповідності реального та ідеального образу Я, суперечливості або несумісності окремих його якостей. Упорядкованість, внутрішня узгодженість або, навпаки, конфліктність професійної самосвідомості залежать, таким чином, від особистісного смислу професійного Я.

Четвертим параметром, який характеризує рівень розвитку професійної самосвідомості, Є. Соколова [11, с. 409] вважає рівень стійкості, стабільності професійного образу Я в часі. П'ятим – міру самоприйняття, позитивне або негативне ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності, настанова "за" або "проти" себе як професіонала [11, с. 409].

Критерієм зміни професійної самосвідомості, на думку В. Століна, є зміна "рамок" співвідношення знань про себе [13]. Автором визначено два рівні самосвідомості: індивідуальний та особистісний. На індивідуальному рівні розвиток самосвідомості характеризується прийняттям погляду інших суб'єктів професійної діяльності на себе, ідентифікацією зі значущими представниками професії, засвоєнням стандартів виконання дій, формуванням самооцінки, професійної ідентичності.

На особистісному рівні розвиток професійної самосвідомості характеризується визначенням своєї соціальної цінності та змісту свого професійного буття, а також формуванням і зміною уявлень про своє професійне минуле, теперішнє та майбутнє [13].

Дослідниця І. Чеснокова [14] теж пропонує розрізняти два рівні самосвідомості, але за критерієм тих рамок, у яких відбувається співвідношення знань про себе. На першому рівні відбувається співвідношення у межах системи "Я та інший представник професії". На другому рівні співвідношення знань про себе як суб'єкта професійної діяльності відбувається у процесі аутокомунікації, тобто в рамках "Я та Я".

На думку І. Кона [5], існує інша рівнева концепція образу професійного Я. У цілому образ Я він розуміє як настановчу систему, що може мати чотири рівні розвитку.

Найнижчий рівень образу професійного Я становлять неусвідомлювані настанови, які представлені лише у переживаннях, що в психології асоціюються із самопочуттям та емоційним ставленням до себе.

На другому рівні відбувається усвідомлення та самооцінювання окремих властивостей і якостей, необхідних для виконання професійної діяльності.

На третьому рівні формується цілісний образ "Я-професіонал", у якому об'єднуються окремі самооцінки.

На четвертому, найвищому рівні, цілісний образ вбудовується в загальну систему ціннісних орієнтацій особистості, пов'язаних з усвідомленням цілей своєї життєдіяльності та засобів, які потрібні для досягнення цих цілей, тобто з'являється стійкий особистісний смисл виконання професійної діяльності [5, с. 72–73].

За А. Спіркіним, рівень професійної самосвідомості в кожній ситуації неоднаковий. Бувають моменти, коли професійна самосвідомість загострюється. Коли ж людина поглинута будь-яким стороннім сюжетом, її професійна самосвідомість повністю може бути

відсутньою [12]. Спочатку людина усвідомлює об'єкт та предмет своєї професійної діяльності, потім особливості власної професійної діяльності, спрямованої на предмет, поведінку та якості інших суб'єктів професійної діяльності, а на вищому рівні розвитку – свої думки про предмет професійної діяльності і власні дії, почуття та потяги [12, с. 144]. Найвищий рівень самосвідомості, на думку автора, притаманний тій особі, яка постійно контролює себе і виявляє меншу імпульсивність у своїх вчинках [12, с. 145].

У працях Л. Шнейдер [16] рівні розвитку професійної самосвідомості подані у такому вигляді.

1. Площина смислу (самовизначення) та форми (самоорганізації) за наявності постійних інтеракцій (спілкування). Рівні:

а) наявність позитивного смислу та стійкої форми – професійна самосвідомість сформована;

б) наявність позитивного смислу за відсутності чіткої форми – самосвідомість виявляється через несформований, неявний смисл (криза професійної самосвідомості);

в) відсутність смислу та форми, але за можливості інтеракції з представниками відповідної професійної групи – втрата ідентичності;

г) відсутність позитивного смислу за наявності форми – професійна самосвідомість, яка представлена формальним, фіксованим, але присвоєним смислом (криза).

2. Площина смислу (самовизначення) та інтеракцій (персоналізації) за наявності стійкої форми. Рівні:

а) за наявності конструктивного, позитивного смислу і довільної інтеракції – професійна самосвідомість сформована;

б) за наявності смислу з втраченими комунікаціями – професійна самосвідомість як випадок ізоляції (криза);

в) за відсутності позитивного смислу та конструктивних інтеракцій, але при збережених формі і структурі – втрата професійної самосвідомості (егоцентризм);

г) за наявності численних інтеракцій, але за відсутності смислу – професійна самосвідомість, яка представлена марним спілкуванням (криза).

3. Площина форми та інтеракції за наявності позитивного смислу. Рівні:

а) за наявності стійкої форми та конструктивного спілкування – сформована професійна самосвідомість;

б) за наявності стійкої форми та порушеного характеру спілкування – професійна самосвідомість, представлена через формальні зв'язки (криза);

в) за відсутності стійкої форми та конструктивних зв'язків, але за наявності смислу – втрата професійної самосвідомості;

г) за наявності численних зв'язків без вираженої форми – самосвідомість, яка представлена неактуальними зв'язками (криза).

Отже, за Л. Шнейдер, рівнева організація професійної самосвідомості викладача ВНЗ може бути представлена за допомогою характеристики форми та смислу її компонентів.

Інший підхід до визначення рівнів професійної самосвідомості педагога пропонують Є. Ісаєв, С. Косорецький, В. Слободчиков [4]. Автори визначають такі рівні: 1) об'єктний – свідомість спрямована на предмет діяльності, особливості власних дій не усвідомлюються. Аналіз діяльності відбувається за рахунок перелічення методів та засобів діяльності. Вважають, що труднощі викликані зовнішніми обставинами; 2) завданневий – самосвідомість спрямована на аналіз ситуації, діяльність переводиться на рівень вирішення конкретних завдань. Труднощі розглядаються як невдачі у виборі засобів вирішення завдань; 3) проблемний – педагог є суб'єктом власної професійної діяльності, який здійснює активний пошук можливостей професійної самореалізації [4, с. 64].

Незалежно від того, що у працях різних науковців виділяються різні рівні розвитку професійної самосвідомості, все ж вони базуються на рівні розвинутості кожного з компонентів її структури. Але, на наш погляд, таке виділення є не зовсім коректним, адже досить складно визначити наявність будь-якого компонента професійної самосвідомості викладача ВНЗ або констатувати його відсутність, оскільки за умови відсутності будь-якого компонента системи вона сама не існує. Тобто якщо хоча б одна зі складових професійної самосвідомості не визначена – це не може бути названо професійною самосвідомістю.

Тому доцільніше, на нашу думку, визначити рівень розвитку кожного із компонентів професійної самосвідомості викладача ВНЗ, що дасть змогу встановити загальний рівень її розвитку.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення рівнів розвитку професійної самосвідомості викладача вищого навчального закладу.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити завдання, що полягають у визначенні:

- сутності та структури професійної самосвідомості викладача ВНЗ;
- рівнів розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ;
- критеріїв виявлення рівнів розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ.

III. Результати

Філософський, психологічний та соціологічний виміри самосвідомості особистості в історичній ретроспективі та на сучасному етапі розвитку науки, а також визначені нами у попередніх працях характерні особливості професійно-педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі дають змогу розуміти під професійною самосвідомістю викладача ВНЗ складну інтегративну сис-

темну професійну якість, що забезпечує відображення у професійній Я-концепції викладача особливостей його професійної самоорганізації в межах науково-дослідної, методичної, викладацької, організаційної діяльності та їх усвідомлення на основі професійно-педагогічної рефлексії.

Складовими професійної самосвідомості викладача ВНЗ є такі:

1) професійна Я-концепція – динамічна сукупність образів Я, у яких відображено уявлення викладача про себе як суб'єкта професійної діяльності ("Я-реальне-особистісне", "Я-професійне-дієве", "Я-професійне-нормативне");

2) професійна самоорганізація – особливий психологічний феномен, сутність якого полягає у прагненні фахівця до постійного професійного саморозвитку, професійного самовдосконалення та самозбереження в ситуації мінливості професійного простору, що є механізмом формування і розвитку професійної Я-концепції, а також засобом реалізації Я-концепції у професійній діяльності та виявляється в сукупності процесів самопідготовки (самопізнання й саморозвитку) та самореалізації (самовираження й самоствердження);

3) професійна рефлексія – здатність до самоаналізу власного Я, власної професійної діяльності; механізм усвідомлення взаємозв'язків між професійною Я-концепцією та професійною самоорганізацією, завдяки якому внутрішнє, суб'єктивне (професійна Я-концепція) та зовнішнє, об'єктивне (професійна самоорганізація) поєднуються в єдине цілісне явище.

Підґрунтям для визначення рівнів розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ ми пропонуємо розглядати такі показники професіоналізму викладача ВНЗ, його професійної компетентності, критерії готовності до професійної діяльності і результати професійної підготовки, як професійні знання, вміння та професійно важливі якості педагога вищої школи, у яких відображено сутність кожного зі структурних елементів його професійної самосвідомості.

Загальний рівень розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ ми можемо визначити, виходячи із таких положень.

Для виконання будь-якої дії необхідною є наявність психічного образу, що відображає як сам предмет, так і дії, які можна виконати із цим предметом. Знання у вигляді мисленнєвих образів предметів, усіх можливих співвідношень між ними та їх властивостями являють собою схеми, за якими можуть здійснюватися дії та операції з перетворення об'єкта, що пізнається [9, с. 66]. Тобто неможливо сформувати вміння аналізувати власну професійну Я-концепцію, здійснювати професійну самоорганізацію та професійну рефлексію, не засвоївши відповідні знання про: сутність професійної самосвідомості як інтегративної властивості

суб'єкта професійної діяльності, структуру професійної самосвідомості; особливості професійної Я-концепції викладача ВНЗ; зміст і особливості професійної самоорганізації педагога вищої школи; сутність та особливості його професійної рефлексії.

Відповідно, особистісні якості, такі як позитивна професійна Я-концепція, рефлексивність і здатність до професійної самоорганізації, розвиваються лише тоді, коли викладач вищого навчального закладу засвоїть знання стосовно сутності та структури професійної самосвідомості, а також її складових і оволодіє вміннями визначати та будувати власну професійну Я-концепцію, професійну рефлексію та професійну самоорганізацію. На основі наведеного вище можемо визначити рівні та критерії розвитку професійної самосвідомості викладача вищого навчального закладу таким чином.

Ми погоджуємося з поглядом О. Гури [3], відповідно до якого, основою розуміння сутності та поєднання таких явищ, як професійні знання, професійні вміння та професійні якості, є механізм формування психологічної системи діяльності, запропонований В. Шадриковим [15], що передбачає три рівні професійної діяльності:

- перший рівень, який умовно можна визначити як дорефлексивний, передбачає усвідомлення (пізнання) фахівцем нормативно визначеного способу діяльності, "розпредмечування" суспільного досвіду та закладених у ньому здібностей і розвиток своїх здібностей; результатом цього рівня є певне професійне знання як результат когнітивного засвоєння професійної діяльності;
- другий, рефлексивний рівень, передбачає усвідомлення практичного досвіду, формування суб'єктивного образу професійної діяльності, співвідношення і зіставлення суб'єктивного та об'єктивного, внутрішнього та зовнішнього, розвиток здібностей для певної діяльності (тобто формування вміння робити "сплав" здібностей та якостей). Головним базовим компонентом (процесом) цього рівня є усвідомлення не тільки результатів зовнішньої діяльності – вмінь, а й процесів і результатів суб'єктивної (внутрішньої) діяльності, оскільки процес відображення загальних об'єктивних форм дійсності в суб'єктивних формах думки неминує передбачає діяльність суб'єкта мислення, який рефлексує отриманий зміст, закріплює його у свідомості фігурами логіки і "перетворює абстрактні поняття в закінчену об'єктивність" [3];
- навички як результат рівня індивідуалізації професійної діяльності та типізації поєднання і прояву індивідуальних властивостей та здібностей являють собою післярефлексивний, третій рівень професійної діяльності.

У зв'язку із цим нами визначені такі рівні розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ.

Перший – найнижчий рівень розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ – становлять його професійні знання про особливості професійної самосвідомості викладача вищого навчального закладу. Його, на нашу думку, в контексті розгляду професійної самосвідомості педагога вищої школи доцільно назвати концептуальним. Критеріями цього рівня професійної самосвідомості є знання про сутність професійної самосвідомості в цілому та зміст її компонентів: професійної Я-концепції, професійної самоорганізації та професійної рефлексії.

Другий рівень розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ – рівень умінь, у яких виявляється його професійна самосвідомість, доцільно назвати регулятивним. Критеріями цього рівня розвитку професійної самосвідомості педагога вищої школи є рівень сформованості вмінь аналізувати власну професійну Я-концепцію, здійснювати професійну самоорганізацію та професійну рефлексію.

Третій рівень професійної самосвідомості педагога вищої школи – це рівень сформованості відповідних властивостей як професійно важливих якостей, тобто особистісний рівень. На цьому рівні викладачем усвідомлюється наявність певних властивостей, які виникають на основі професійних знань про складові професійної самосвідомості та уміння їх процесуальної реалізації у професійній діяльності. Показниками цього рівня розвитку професійної самосвідомості викладача є його здатність до самоорганізації власної професійної діяльності (або професійна самоорганізованість), професійна рефлексивність, що полягає в здатності до аналізу власної професійної діяльності та зміни на його основі самої діяльності; позитивна професійна Я-концепція.

Причому позитивна Я-концепція педагога вищої школи (за О. Гурою [3]), і з чим ми повністю погоджуємося, має характеризуватися такими ознаками:

1) висока когнітивна складність і диференційованість, зумовлені незалежністю суджень, критичністю та гнучкістю мислення; пізнавальна відкритість, готовність прийняти нові знання та досвід; професійно-рольова ідентичність; внутрішня цілісність і узгодженість між модальностями Я-образу, гармонійність усіх його елементів;

2) відносна стійкість, стабільність уявлень про себе як педагога; аутосимпатія, прийняття себе як особистості та фахівця; адекватний рівень самоповаги; адекватна (здебільшого висока) самооцінка Я; емоційна стійкість, низький рівень особистісної тривожності; толерантність; гуманістична спрямованість;

3) домінування позитивних внутрішніх мотивів професійно-педагогічної діяльності, професійного самовдосконалення; здатність до вольової дії щодо подолання вад власного Я; домінування інтернальних тенденцій locus-контролю.

Саме цей рівень розвитку професійної самосвідомості забезпечує її повний, цілісний прояв.

Отже, у процесі професійного становлення та розвитку викладача ВНЗ як суб'єкта професійної діяльності його професійна самосвідомість теж розвивається. Вона проходить у своєму розвитку три рівні – концептуальний (низький), регулятивний (середній) та особистісний (високий). Кожен наступний рівень має містити у собі попередні рівні та в цілому забезпечувати повне усвідомлення викладачем вищого навчального закладу себе як суб'єкта професійної діяльності.

Схематично рівнева організація професійної самосвідомості викладача ВНЗ зображена на рисунку.

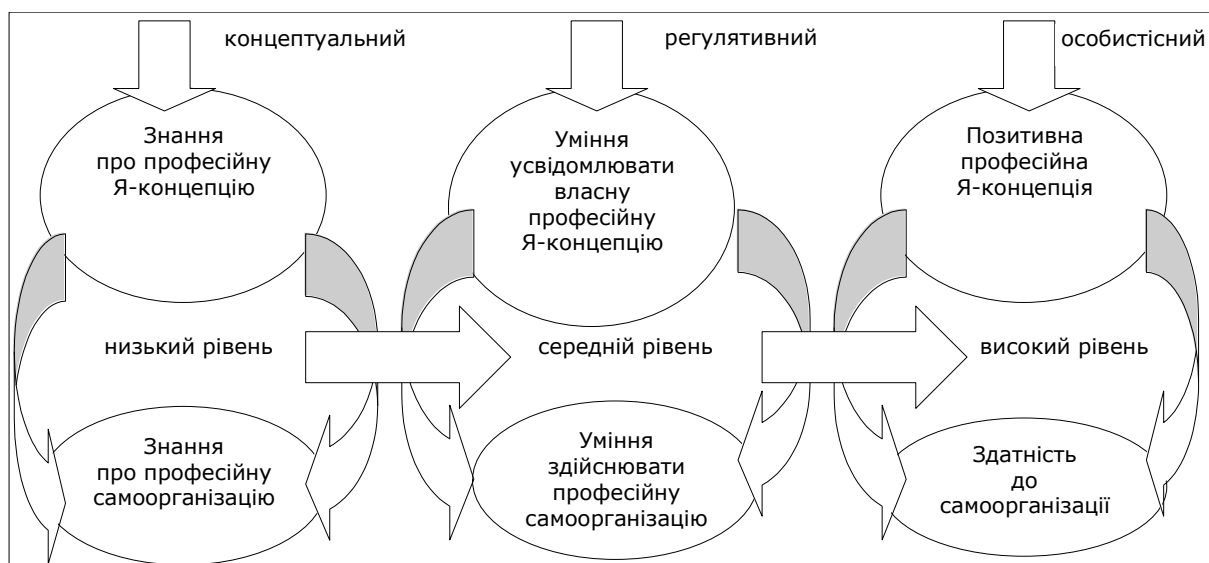

Рис. Рівнева організація професійної самосвідомості викладача ВНЗ

Кожна складова професійної самосвідомості викладача вищого навчального закладу має певні закономірності розвитку. Перехід від одного рівня розвитку до іншого в процесі його професійного становлення супроводжується зміною системи детермінант як якісної рекомбінації її компонентів [8, с. 4].

Так, для засвоєння теоретичних знань викладач має здійснювати такі дії, які перетворюють об'єкт, що вивчається. Саме вони дають змогу відобразити у свідомості закон зміни, розвитку об'єкта, тобто його сутність [9, с. 66]. Відтак, для того, щоб засвоїти знання про сутність, структуру та особливості професійної самосвідомості викладача ВНЗ, йому необхідно виконувати у процесі навчання певні дії, в результаті яких формувалася б у свідомості педагога ідеальна модель цього феномену.

Уміння формуються в процесі практичної реалізації засвоєних теоретичних знань.

Позитивна Я-концепція виникає під впливом внутрішнього і зовнішнього світу. Особливо важливими є контакти з іншими людьми, чії думки є значущими для викладача, що й визначає його уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності [6, с. 97]. Підвищення рівня професійної самосвідомості пов'язане з постійним пізнанням та розкриттям різних образів Я ("Я-особистісне-реальне", "Я-професійне-дієве" при зіставленні з "не-Я" (з іншими та з "Я-професійним-нормативним") [10, с. 74].

Розвиток рефлексивної складової професійної самосвідомості можливий лише за умови спілкування з іншими людьми – в системі "Я – інші" [2, с. 151].

Розвиток здатності до професійної самоорганізації викладача ВНЗ як складової професійної самосвідомості може здійснюватися лише завдяки розробленню та поширенню в системі вищої школи технологій самопроекування [7, с. 88] і моделювання [1, с. 41].

IV. Висновки

Таким чином, під професійною самосвідомістю викладача ВНЗ ми розуміємо складну інтегративну системну професійну якість, що забезпечує відображення у професійній Я-концепції викладача особливостей його професійної самоорганізації в межах науково-дослідної, методичної, викладацької, організаційної діяльності та їх усвідомлення на основі професійно-педагогічної рефлексії.

Складовими професійної самосвідомості викладача ВНЗ є професійна Я-концепція, професійна самоорганізація та професійна рефлексія.

У процесі свого розвитку професійна самосвідомість викладача ВНЗ проходить три рівні: концептуальний, регулятивний та особистісний. Критеріями концептуального рівня розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ є знання про сутність і структуру професійної самосвідомості; регулятивного – вміння, у яких виявляється

професійна самосвідомість; особистісного – наявність професійних якостей, у яких виявляється професійна самосвідомість викладача ВНЗ. У подальшому нами буде визначено умови, які сприяють розвитку професійної самосвідомості від нижчого до вищого рівнів.

Література

1. Анисимов О.С. Механизм развития: методологические и психолого-педагогические аспекты / О.С. Анисимов // Мир психологии. – 2007. – № 2 (50). – С. 31–43.
2. Батракова С.Н. Проблема самосознания учителя как "человека культуры" / С.Н. Батракова // Мир психологии. – 2002. – № 2 (30). – С. 148–158.
3. Гура О.І. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу: теоретико-методологічний аспект : монографія / О.І. Гура. – Запоріжжя : ГУ "ЗІДМУ", 2006. – 332 с.
4. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Е.И. Исаев, С.Г. Косорецкий, В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 57–66.
5. Кон И.С. Открытие "Я" / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Михайличенко В. Самосознание как методологическая основа саморазвития личности студента / В. Михайличенко, А. Осетрова // Новый коллегіум. – 2005. – № 1/2. – С. 92–101.
7. Остапчук О.Є. Синергетичний потенціал авторського проектування педагогічних систем / О.Є. Остапчук // Педагогіка і психологія : вісник АПН України. – 2008. – № 2 (59). – С. 86–100.
8. Радул В. Соціальна зрілість особистості / В. Радул // Рідна школа. – 2007. – № 4. – С. 3–6.
9. Ронзин Д.В. Профессиональное сознание учителя как научно-практическая проблема / Д.В. Ронзин // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – № 5. – С. 65–72.
10. Сазонова О.С. Рефлексия как механизм самосознания педагога / О.С. Сазонова // Школьные технологии. – 2008. – № 2. – С. 73–78.
11. Соколова Е.Т. Я-образ тела / Е.Т. Соколова // Психология самосознания : хрестоматия / [под ред. Д.Я. Райгородского]. – Самара : БАХРАХ-М, 2007. – С. 406–422.
12. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
13. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
14. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

15. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека : учеб. пособ. / В.Д. Шадриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 1996. – 320 с.
16. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг : учеб. пособ. / Л.Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 600 с.

Донченко І.А. Рівні розвитку професійної самосвідомості викладача ВНЗ

Анотація. У статті розкрито проблему визначення рівня розвитку професійної самосвідомості, проаналізовано основні підходи до його визначення, запропоновано авторський підхід щодо рівневої організації професійної самосвідомості викладача вищого навчального закладу, виділено основні критерії їх діагностики.

Ключові слова: професійна самосвідомість, рівень розвитку, викладач вищого навчального закладу, професійна Я-концепція, професійна рефлексія, професійна самоорганізація, знання, вміння, професійно важливі якості.

Донченко И.А. Уровни развития профессионального самосознания преподавателя вуза

Аннотация. В статье раскрыта проблема определения уровня развития профессионального самосознания, проведен анализ основных подходов к его определению, предложен авторский подход к уровневой организации профессионального самосознания преподавателя высшего учебного заведения, определены основные критерии их диагностики.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, уровень развития, преподаватель высшего учебного заведения, профессиональная Я-концепция, профессиональная рефлексия, профессиональная самоорганизация, знания, умения, профессионально важные качества.

Donchenko I.A. Self-consciousness advancement levels of the higher school professor

Annotation. In article the problem of definition of a level of development of professional consciousness is opened, the analysis of the basic approaches to their definition is carried out, the author's approach to definition of levels of professional consciousness of the teacher of a higher educational institution is offered, the basic criteria of their diagnostics are defined.

Key words: professional consciousness, level of development, teacher of higher educational institution, professional reflection, professional self-organizing, knowledge, abilities, professionally important qualities.